

**JINOYAT PROTSESSIDA RAQAMLI DALILLARNI TO'PLASH VA
MUSTAHKAMLASHNING PROTSESSUAL-HUQUQIY KAFOLATLARINI
TAKOMILLASHTIRISH**

Turg'unov Bunyodbek Rustamjon o'g'li

*Toshkent davlat yuridik universiteti Jinoyat-protsessual
huquqi sho'basi o'qituvchisi, Toshkent, O'zbekiston Respublikasi
Telefon raqam: +998 99 011 44 74*

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi jinoyat protsessida raqamli dalillarni to'plash va mustahkamlashning zamonaviy protsessual-huquqiy mexanizmlari tahlil qilinadi. 2024-yil 21-noyabrdagi O'RQ-1003-son Qonun bilan raqamli dalillar institutining Jinoyat-protsessual kodeksida mustahkamlanishi ushbu sohada yangi bosqichni boshlab berdi. Shu bilan birga, elektron ma'lumotlarning tez o'zgaruvchanligi, nusxa olish jarayonida yaxlitlikni saqlash, dastlabki manbani identifikatsiya qilish, protsessual harakatlarda mutaxassis ishtiroki hamda raqamli dalilning harakatlanish tarixini qayd etish bilan bog'liq masalalar qo'shimcha huquqiy tartibga solishni talab qiladi. Maqolada "chain of custody", kriptografik xesh qiymati va standartlashtirilgan raqamli kriminalistika protokollaridan foydalanish bo'yicha takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: jinoyat protsessi, raqamli dalil, elektron ma'lumot, dalillarni to'plash, dalillarni mustahkamlash, chain of custody, xesh qiymati, raqamli kriminalistika, mutaxassis, protsessual kafolat.

KIRISH

Jamiyatning raqamlashtirilishi jinoyatlarni sodir etish usullarini ham, ularni fosh etish vositalarini ham tubdan o'zgartirmoqda. Bugungi kunda mobil telefon, videokuzatuv tizimi, messenjer, elektron pochta, bank ilovasi, server jurnali, geolokatsiya ma'lumoti yoki ijtimoiy tarmoqdagi yozuv jinoyat ishining hal qiluvchi daliliga aylanishi mumkin. An'anaviy ashyoviy dalildan farqli ravishda raqamli axborot oson ko'chiriladi, o'zgartiriladi, masofadan turib o'chiriladi va bir vaqtning o'zida bir necha joyda saqlanishi mumkin. Shu sababli raqamli dalilni topishning o'zi yetarli emas; uning qayerdan, kim tomonidan, qaysi texnik vosita yordamida va qanday tartibda olingani protsessual jihatdan ishonchli qayd etilishi lozim.

ASOSIY QISM

O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 21-noyabrdagi O'RQ-1003-son Qonuni raqamli dalillar bilan ishlash tizimini institutsional jihatdan yangi bosqichga olib chiqdi. Qonun bilan Jinoyat-protsessual kodeksiga elektron ma'lumot va raqamli dalil tushunchalari, ularni to'plash, taqdim etish, mustahkamlash, ko'zdan kechirish, tekshirish, baholash, saqlash, qaytarish va yo'q qilishga doir normalar kiritildi. Xususan, JPKning 204-2-moddasida ish uchun ahamiyatga ega holatlar haqidagi ma'lumotlarni o'zida saqlovchi elektron fayllar,

audio va videoyozuvlar, Internetdagi ma'lumotlar hamda boshqa elektron ma'lumotlar raqamli dalil sifatida e'tirof etildi. Raqamli dalil nusxasini olishga uning yaxlitligi va aynanligi saqlangan taqdirdagina yo'l qo'yilishi belgilandi.

Mazkur yondashuv muhim huquqiy asos yaratgan bo'lsa-da, "yaxlitlik"ni amalda qanday texnik va protsessual usul bilan tasdiqlash masalasi alohida ahamiyatga ega. Masalan, tergovchi mobil telefondan videofaylni oddiy USB qurilmaga ko'chirgan taqdirda, keyinchalik himoya tomoni ushbu fayl o'zgartirilganini da'vo qilishi mumkin. Bunday nizoni faqat "nusxa to'g'ri olindi" degan bayonnoma bilan hal qilish raqamli muhit xususiyatlariga to'liq javob bermaydi. Shu bois dalil olingan paytda fayl yoki raqamli obrazning kriptografik xesh qiymatini hisoblash va uni tergov harakati bayonnomasida ko'rsatish maqsadga muvofiq. Xesh qiymati ma'lumotning o'ziga xos raqamli identifikatori bo'lib, keyinchalik faylga eng kichik o'zgartirish kiritilsa ham qiymatning o'zgarishiga olib keladi.

Xalqaro amaliyotda raqamli dalilning saqlanishi alohida standartlarni talab qilishi e'tirof etilgan. AQSh Milliy standartlar va texnologiyalar instituti — NIST raqamli dalillarni saqlash an'anaviy dalillarni saqlashdan farqli muammolarni keltirib chiqarishini qayd etadi. Raqamli obyektning dastlabki holatini saqlash, ruxsatsiz o'zgarishlarning oldini olish, nusxalarning kelib chiqishini hujjatlashtirish va dalil bilan amalga oshirilgan har bir harakatni qayd etish ishonchlilikning muhim shartlaridir. Mazkur yondashuv O'zbekiston jinoyat protsessiga "raqamli dalilning uzluksiz saqlanish zanjiri" konsepsiyasini yanada aniq kiritish zarurligini ko'rsatadi.

Chain of custody, ya'ni dalilning protsessual harakatlanish zanjiri raqamli dalil kim tomonidan topilgani, kim qabul qilgani, qachon nusxa olingani, qayerda saqlangani, kimga ekspertiza uchun berilgani va qachon sudga taqdim etilganini uzluksiz qayd etishni anglatadi. Amaldagi qonunchilikdagi umumiy protsessual bayonnoma talablari ushbu maqsadga qisman xizmat qiladi. Biroq raqamli dalillar uchun alohida standart shakldagi "raqamli dalil pasporti"ni joriy qilish yanada samarali bo'lar edi. Unda qurilmaning turi, ishlab chiqaruvchisi, seriya yoki IMEI raqami, operatsion tizimi, aniqlangan vaqt, qurilmaning tarmoq holati, ma'lumotni olish usuli, foydalanilgan dasturiy vosita, xesh algoritmi va hisoblangan xesh qiymati majburiy qayd etilishi mumkin.

Ikkinchi muammo — elektron qurilmani olib qo'yish bilan undagi barcha ma'lumotlarni tekshirish o'rtasidagi huquqiy chegaradir. Mobil telefon shaxsning yozishmalari, fotosuratlari, bank ma'lumotlari, geolokatsiyasi, tibbiy yoki oilaviy ma'lumotlari kabi katta hajmdagi xususiy axborotni saqlaydi. Shu sababli qurilmaning o'zi ashyoviy obyekt sifatida olib qo'yilgani uning ichidagi barcha ma'lumotlarni cheklanmagan tarzda ko'rish vakolatini avtomatik ravishda bermasligi kerak. AQSh Oliy sudining Riley v. California ishida mobil telefonning raqamli tarkibi odatiy jismoniy predmetlardan farqli ravishda ulkan hajmdagi shaxsiy ma'lumotni saqlashi ta'kidlanib, telefon ma'lumotlarini tintuv qilishda kuchliroq protsessual kafolat zarurligi e'tirof etilgan. Ushbu yondashuv O'zbekiston uchun aynan ko'chirib olinadigan model emas, biroq mutanosiblik va sud nazorati nuqtayi nazaridan qiyosiy ahamiyatga ega.

Uchinchi masala — mutaxassis ishtirokining mazmunini aniqlashtirishdir. Raqamli dalilni olishda texnik xatolik dalilning butunlay yo'qolishiga yoki o'zgarishiga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, ishlayotgan kompyuterni noto'g'ri o'chirish operativ xotiradagi ma'lumotlarni yo'qotadi; internetga ulangan telefon esa masofadan turib tozalanishi mumkin. Shuning uchun murakkab elektron qurilmalar va axborot tizimlaridan dalil olishda raqamli kriminalistika bo'yicha malakali mutaxassisning ishtiroki protsessual kafolat sifatida belgilanishi lozim. Mutaxassis faqat texnik yordamchi emas, balki qo'llangan usulning takrorlanuvchanligi va tekshiriluvchanligini ta'minlovchi subyekt sifatida qaralishi kerak.

To'rtinchi masala bulutli xizmatlar va xorijiy servis-provayderlardagi ma'lumotlarni tezkor saqlab qolish bilan bog'liq. Elektron ma'lumot ayrim hollarda qurilmada emas, balki xorijdagi serverda saqlanadi. Yevropa Ittifoqining 2023/1543-son Reglamenti elektron dalillar bo'yicha "production order" va "preservation order" mexanizmlarini nazarda tutib, xizmat ko'rsatuvchi provayderdan muayyan ma'lumotni taqdim etish yoki keyingi so'rovga qadar saqlab turishni talab qilish imkonini yaratadi. O'zbekiston qonunchiligida ham elektron ma'lumotni yo'qolib ketishidan oldin tezkor "saqlab qolish talabi"ni yuborishning aniq protsessual tartibini rivojlantirish transchegaraviy jinoyatlarni tergov qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Taklif sifatida JPK va idoraviy yo'riqnomalarda raqamli dalillarni olishning minimal standartlari belgilanishi lozim: birinchidan, imkon qadar original qurilmaga bevosita ishlov bermasdan forensik nusxa yaratish; ikkinchidan, original va nusxaning xesh qiymatlarini qayd etish; uchinchidan, dalil bilan amalga oshirilgan har bir harakatni vaqt tamg'asi bilan elektron jurnalga kiritish; to'rtinchidan, ma'lumot olish doirasini tergov qilinayotgan jinoyat va sud ruxsatida ko'rsatilgan maqsad bilan chegaralash; beshinchidan, foydalanilgan forensik dastur va uning versiyasini bayonnomada ko'rsatish; oltinchidan, himoya tomoniga dalilning yaxlitligi va olish usulini tekshirish uchun yetarli protsessual imkoniyat yaratish.

XULOSA

O'zbekistonda raqamli dalillar institutining qonun darajasida mustahkamlanishi jinoyat protsessining raqamli transformatsiyasida muhim qadamdir. Endilikdagi asosiy vazifa raqamli dalil tushunchasini belgilashdan uning ishonchli protsessual hayot siklini yaratishga o'tishdir. Xesh qiymati, chain of custody, forensik nusxa, mutaxassis ishtiroki, ma'lumotlarni tezkor saqlab qolish va shaxsiy hayot daxlsizligiga mutanosib aralashuv kabi mexanizmlarning batafsil tartibga solinishi dalillarning ishonchliligini oshiradi. Natijada tergov samaradorligi bilan shaxs huquqlarini himoya qilish o'rtasidagi muvozanat ta'minlanadi va raqamli dalillarning sudda barqaror isbot vositasi sifatida qo'llanishi uchun mustahkam protsessual asos yaratiladi.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 21-noyabrdagi O'RQ-1003-son Qonuni — raqamli dalillar bilan ishlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar.
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi, raqamli dalillarga oid normalar, jumladan 204-2-modda.
3. Guttman B., White D.R., Williams S., Walraven T. Digital Evidence Preservation: Considerations for Evidence Handlers. NISTIR 8387, 2022.
4. Regulation (EU) 2023/1543 on European Production Orders and European Preservation Orders for electronic evidence in criminal proceedings.
5. Riley v. California, 573 U.S. 373 (2014), Supreme Court of the United States.